

Комунікативний підхід у вивченні літописного тексту.

При вивченні мови літописного тексту дуже важливим представляється аналіз граматичних форм за списками літопису, оскільки це дає можливість як виокремити загальні тенденції у процесі функціонування досліджуваних форм, так і спостерігати їх в розвитку, виявити притаманні мові лише певного списку закономірності, обумовлені багатьма чинниками. Виявлення причин трансформації форм, їх взаємозамін за списками одного літопису, компактно розміщеними в часі, зв'язаними ідеологічною спрямованістю, жанровою належністю, спільною будовою може бути предметом окремого, дуже результативного дослідження.

Пізнє російське літописання, порівняно з давнім літописанням, взагалі представляє собою унікальний культурний та лінгвістичний феномен. На прикладі Єсиповського літопису XVII ст. можна побачити, як змінюються мова і структура оповідання, мета, яку ставить перед собою автор, врешті-решт власне розуміння історії. Літопис розглядається як текст, з усіма властивими будь-якому тексту особливостями, а основою рисою літописного тексту виступає наративність. Концепція наративності в різних аспектах розроблялася такими вченими, як В.Я.Пропп, О.О.Реформатський, Р.Барт, У.Еко, Т.А. ван Дейк, В.Ізер. Наративність, яка розуміється як системна сукупність оповідних компонентів, виступає найважливішим засобом реалізації адресованості художнього тексту в алгоритмі “невизначеність-заданість”. В такому контексті на перший план виходить наративна стратегія автора, як такого, хто не лише створює, а й редагує текст з метою найбільш повного декодування тексту адресатом.

Аналіз списків Єсиповського літопису свідчить, що кожний окремий список має свої особливості щодо функціонування дієслівних форм.

Причому співвідношення кількості трансформацій за різними списками характеризується відсутністю хронологічної залежності.

Так, система дієслівних форм у Титовському виді, створеному на рубежі XVII-XVIII ст., практично не відрізняється від системи форм Основної редакції. В межах функціонування аористо-імперфектної системи мови цієї пам'ятки притаманні ті ж самі особливості, що й мові оригіналу. Цілком природно, що збереження автором Титовського виду загальної ідеологічної спрямованості – створення офіційного, навіть офіціозного, тексту, чим характеризується й Основна редакція, призвело до збереження стилістичної спрямованості. Така спрямованість підсилюється і практично повним запозиченням структури оригіналу, і розширенням основного тексту за рахунок внесення та доповнення книжних цитат, термінів, титулів, географічних назв. Як наслідок, подібні будова твору, ідейна наповненість та стилістичні особливості призводять до збереження граматичної системи, зокрема, системи дієслівних форм. Однак, якщо говорити не про трансформацію аористних та імперфектних форм, а про загальне співвідношення форм в Титовському виді, то слід підкреслити, що, звичайно ж, кількість форм на –л збільшується порівняно з Основною редакцією. На наш погляд, це можна пояснити деяким розширенням тексту літопису. Цим же чинником викликано і широке функціонування в тексті списку форм теперішнього часу – 96 прикладів нових форм теперішнього проти 53 форм в Основному списку. В основному, це стосується уривків розповідного характеру – “О Сибирстей стране”, “О вере царя Кучюма” тощо.

Досить цікавими здаються особливості вживання дієслівних форм в Абрамовському виді середини XVII ст. У цьому творі найбільших трансформацій зазнають аористні форми. З одного боку, спостерігається намагання звести всі форми на позначення минулого часу до форм аориста. Різноманітність дієслівних форм виявилася втраченою. Аористні форми в цьому списку виступають дійсно основним засобом на позначення

минулих дій. На форми аориста замінюються імперфект, форми теперішнього часу, форми на -л, як вони існували в Основній редакції. Аорист в уявленні автора Абрамовського виду, очевидно, найбільше підходить для передачі динамічності подій, чого й намагався досягти редактор. Про прагнення до чіткого перерахування подій свідчить як скорочення розділів саме розповідного характеру, так і “Продолжение Абрамовского вида по Абрамовскому списку”, особливістю стилю якого є сухе викладення подій. З іншого боку, в Абрамовському виді простежується тенденція до трансформацій власне форм аориста в бік їхньої уніфікації на користь 3 особи множини. Загалом очевидно, що редактор цього списку Єсиповського літопису визнає за аористом роль основної форми, спроможної позначати всі відтінки минулого часу, а, враховуючи особливості граматичного значення цієї форми за сучасними автору граматики, також виступати уніфікатором дієслівних форм минулого часу.

Схожі тенденції спостерігаються в розвитку системи дієслівних форм в Лихачевській та Забелінській редакціях. Це, в першу чергу, заміна аористних та імперфектних форм на форми перфекта без зв'язки. Разом з тим, фіксується в текстах пам'яток збереження старої дієслівної системи, в межах якої спостерігаються різноманітні типи трансформацій. Це заміна аориста імперфектом та імперфекта аористом, змішання форм числа аориста та імперфекта.

Проте характер і концентрація випадків трансформацій за розділами в цих двох творах свідчить про постановку різних комунікативних завдань, що виконували та реалізували редактори. Так, белетристична обробка Основної редакції Єсиповського літопису - Забелінська редакція - зорієнтована на зацікавленість читача, для чого і вводиться пряма мова, діалоги героїв. Але оскільки це робиться на основі мовного матеріалу оригінального тексту, то природною виглядає заміна існуючих дієслівних форм відповідними до нового типу розповідання. При цьому, аби залишити ідейну та стилістичну спрямованість оригіналу, автор да-

ного списку зберігає, так би мовити, “етикет ситуації”, але посилює “етикетність” найбільш прийнятними на його погляд засобами. Форми на -л переважають в уривках ділового, документального характеру, форми аориста та імперфекта, як створені на базі дієслів оригіналу, так і введених автором дієслів, частіше зустрічаються в розділах офіційного характеру, які традиційно вимагають функціонування старих форм, - про смерть, про “убиение”. Лихачевська редакція має дещо іншу тематичну спрямованість - в ній підкреслено переважання “козацької стихії”. Така думка підтверджується введенням в текст пам’ятки багатьох вставок, присвячених саме походам козаків. Природно, що велика кількість трансформацій та число нових форм припадає на уривки розповідного характеру, пов’язані з козацькою тематикою.

Отже, відсутність хронологічного прив’язування у функціонуванні граматичних форм та однакова жанрова приналежність творів ведуть до висновку: набір та статистична вірогідність вживання дієслівних форм визначаються не тільки і не стільки жанром пам’ятки, скільки конкретним комунікативним завданням в межах кожної конкретної пам’ятки.¹ Таке комунікативне завдання реалізується в мові з її набором лексичних, граматичних, синтаксичних засобів, тобто комунікативне завдання визначає особливості функціонування дієслівних форм. Спільні ж тенденції, притаманні всім спискам, є часткою загального процесу розвитку російської літературної мови XVII ст.

Аналіз дієслівних форм минулого часу в Єсиповському літописі та його редакціях свідчить про те, що кількість цих форм та їх трансформація за списками та групами літописного матеріалу залежить від загальної стратегії оповідання.

Такий підхід до аналізу дієслівних форм в літописних текстах може базуватися на розгляданні категорії часу з позицій лінгвістики тексту. Така позиція передбачає розмежування епічного оповідання від інших видів повідомлень. Так, А.Белич виокремив “синтаксичний індика-

тив”», в якому вживання форм часу співвіднесено з реальним моментом мовлення, та сферу “синтаксичного релятива”, в якій минуле начебто усунуто від реального теперішнього і відображається само по собі. Е. Бенвеніст розмежував “план мовлення”, який використовує, приміром, у французькій мові всі часи, крім аориста, та всі три граматичні особи, і “план історії”, який використовує тільки “оповідні часи” (у французькій – аорист, імперфект, плюсквамеперфект, але не складений перфект) та – в чистому випадку – лише 3 особу однини і множини.² Отже, ці думки повністю підтверджуються матеріалом Єсиповського літопису. Саме тип епічного оповідання передбачає функціонування в тексті простих претеритів, причому переважно у формі 3 особи множини та однини. Не можна відкидати теорію про існування певної норми у вживанні дієслівних форм минулого часу в пам’ятках XVII ст., але вона (норма) є однією зі сторін реалізації обраної автором стратегії – звернення до літописного жанру. Конкретна ситуація все ще залишалася опорою мовного спілкування; нормуючим чинником в таких умовах залишалася форма, яка розвила свої взірці в літературному тексті.³

Підкреслимо, що літописний текст, насамперед, наративний (оповідний), оскільки в ньому представлено послідовність подій, які заміняють одна одну в часі. В такому тексті відповідно основною домінантою буде виступати час. Цим обумовлені змістовна єдність тексту та його зв’язаність. Мінімальною наративною одиницею тоді можуть вважатися дієслівні предикати. Функціонування та трансформації дієслівних форм набувають тут великого значення. “Можна стверджувати, що фактори, релевантні для вибору тої чи іншої дієслівної форми, у великій кількості випадків релевантні і для вибору тої чи іншої наративної стратегії в цілому.”⁴

Друга особливість літописного тексту – його гетерогенність, оскільки мова, якою змальовуються відповідні історичні події, з часом змінюється, але кожний наступний літописець тою чи іншою мірою збері-

гає лінгвістичні характеристики тексту, котрий він отримав від попередника.⁵ Зазначимо, що необов'язково тексти наслідують один одного в хронологічній послідовності. Пізніші редакції можуть концентруватися навколо відправного тексту та охоплювати відносно невеликий відрізок часу, як у випадку з групою Єсиповського літопису. Тоді особливості вживання дієслівних форм залежатимуть не стільки від послідовного розвитку системи мови, скільки в чистому вигляді від наративної стратегії, обраної автором чи редактором кожного окремого списку. Тобто дослідження певної групи літописних текстів дозволяє зіставити різні способи викладення подій і спостерігати зміни, які проходили з часів створення першого, оригінального тексту. Звідси виникає необхідність виокремити чинники, які б визначали вибір тої чи іншої нарративної стратегії в процесі породження літописного тексту. П.В.Петрухін підкреслює, що найбільш важливими можуть вважатися два чинники – чинник спадкоємності та комунікативний чинник.

Так, чинник спадкоємності визначає збереження в усіх списках Єсиповського літопису аористо-імперфектної системи змінювання дієслів, де аорист виступає залишається основною формою наратива. Комунікативний же чинник визначає функціонування дієслівних форм в межах кожного конкретного списку. Ця думка підтверджується даними щодо концентрації та особливостей вживання дієслівних форм минулого часу в видах та редакціях Єсиповського літопису. В Титовському виді, як і в Основній редакції, зберігається стара дієслівна система. Автор списку не лише наслідує, а й підсилює різноманітними вставками релігійно-моралізаторську спрямованість літопису. Тому на Титовський вид припадає найменша кількість трансформацій аориста та імперфекта. Автор Абрамовського виду має на меті якомога більш динамічно передати інформацію, представлену в Основному списку. Тут дуже обмежене число змін претеритів на форми перфекту без зв'язки, проте широко функціонує аорист. В Лихачевській редакції сильною є “козацька” течія –

зменшується релігійна навантаженість, мова стає простішою для розуміння сучасного автору читачеві. Автор Забелінської редакції також спрощує мову літопису, робить розповідь про давно минулі події більш цікавою. Тому в цих редакціях фіксуємо велику кількість замін форм аориста та імперфекта формами на –л. Однак в Лихачевській редакції такі трансформації торкнулися насамперед розділів, що розповідають про походи козаків. В Забелінській – найбільше трансформуються дієслівні форми в розділах белетристичного характеру. Тут доречно навести погляд на поняття літературного стиля з точки зору процесу комунікації в літературі. Так, М.Ріффатер під літературним стилем розуміє будь-яку індивідуальну письмову форму, в якій втілюється літературний задум, тобто стиль автора, літературного твору або навіть окремого закінченого уривка.⁶

Проблема гетерогенності літописного тексту та проблема наративної стратегії взаємопов'язані: власне поняття гетерогенності літопису передбачає, що в різних її фрагментах використовуються різні наративні стратегії. Так, за думкою В.М.Живова, в пізньому російському літописанні “використання простих претеритів цілком обумовлено спадкоємністю в рамках писемної мови як такої”. Проте ця спадкоємність забезпечується дією двох наративних механізмів – механізму орієнтації на взірці та механізму семантичної адаптації.⁷ Орієнтація на канонічні тексти вважалася багатьма дослідниками основною причиною функціонування аориста та імперфекта практично до початку XVIII ст. Як бачимо, цей чинник може розглядатися лише в сукупності з іншими. Механізм семантичної адаптації можна пояснити з комунікативної точки зору так: оскільки автор намагається передати інформацію найбільш зрозуміло та прийнятно для сучасників, йому може не вистачити тих мовних засобів, якими користувалися його попередники, іншими словами, кожний письменник піклується про те, аби його повідомлення було декодовано так, як він це задумав. Причому не лише зміст повідомлення, а й відношення

до нього було передано читачеві.⁸ У такий спосіб можливо пояснити співвідношення кількості трансформацій дієслівних форм в Єсиповському літописі як за списками, так і за окремими розділами, фрагментами тексту.

Отже, функціонування дієслівних форм минулого часу в Єсиповському літописі та його редакціях обумовлено власне характером літописного тексту, основними рисами якого є наративність та гетерогенність. В центрі уваги тоді - наративна стратегія автора, вибір котрої визначається чинниками спадкоємності та комунікативним. На нашу думку, концепція наративної стратегії багато в чому пояснює особливості вживання дієслівних форм в будь-якому літописному творі і, разом з тим, об'єднує в собі всі погляди попередніх дослідників.

¹ Колесов В.В. Статистическое распределение глагольных форм в древнерусских источниках XI-XIV вв. // Структурная и прикладная лингвистика. - Л., 1987. - Вып. 3. - С. 115.

² Лингвистический энциклопедический словарь (Глав. ред. В.Н. Ярцева) - М.: Советская энциклопедия, 1990. - С. 89

³ Колесов В.В. Древнерусский литературный язык. - Л.: Из-во ЛГУ, 1989. - С. 11.

⁴ Петрухин П.В. Нарративная стратегия и употребление глагольных времен в русской литературе XVII в. // Вопр. языкознания. - 1996. - № 4. - С. 62.

⁵ Там само, С. 62.

⁶ Риффатер М. Критерии стилистического анализа // Новое в зарубежной лингвистике. - М.: Прогресс, 1980. - Вып. IX. - С. 70.

⁷ Живов В.М. Usus scribendi. Простые претериты у летописца-самоучки // Rling. - 1995. - № 19. - С. 45-46.

⁸ Риффатер М. Критерии стилистического анализа, С. 74.

Відомості про автора:

Жогіна Ірина Володимирівна

Молодший науковий співробітник

Інститут мовознавства ім. О.О.Потебні НАН України

03087 Київ, вул. Єреванська 15, кв. 9

тел. 242-61-59